

Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2-х вып. – Вып.1: 1687–1705 гг. / Сост. Т.Г.Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 255 с.

Праця жодного історика не обходиться без опрацювання джерел з обраної теми дослідження. Чим більшою кількістю джерел оперує дослідник, тим ґрунтовнішими та аргументованішими є його висновки. Враховуючи величезну історіографію, присвячену періоду життя та гетьманування І.Мазепи (1639–1709 рр.), можна було б сподіватися, що цей етап української історії є одним з найкраще досліджених. Однак, як показали публікації останнього часу, це не так. Джерельна база багатьох праць, присвячених даному періоду та безпосередньо гетьману І.Мазепі, з різних причин була обмеженою. Якій змінити ситуацію покликані були сучасні публікації окремих комплексів джерел, зокрема, гетьманських універсалів та наказів, універсалів та іншої документації полковників і сотників, виданих протягом 1687–1709 рр.¹; листування гетьмана І.Мазепи з можновладцями московської держави², а також републікація документів та матеріалів, дотичних мазепинської доби, уперше оприлюднених у періодичній пресі та науковій періодиці ХІХ ст., які на сьогодні стали недоступними³. Тій же меті служили й численні археографічні публікації на сторінках «Українського археографічного щорічника», «Українського історичного журналу», «Сіверянського літопису» тощо.

У зазначеному переліку особливе місце зайняла публікація документів з архівних зібрань Санкт-Петербурга, здійснена докторами історичних наук Т.Таїровою-Яковлевою (упорядник) та Ю.Бесп'ятих (перекладач та відповідальний редактор), що нещодавно побачила світ⁴. Цей збірник дуже довго та з нетерпінням чекали в Україні, оскільки упорядник збірника обіцяла представити науковій спільноті документи «Батуриного архіву» І.Мазепи, що був майже міфом.

У даному випадку варто зауважити, що питання про особистий архів І.Мазепи є дуже важливим і принциповим. Більшість дослідників, працюючи над біографією І.Мазепи чи історією його часу, відмічали, що без документів так званої «Мазепинської скрині» або «Батуриного архіву» не можна робити жодних остаточних висновків. Що стосується долі цього архіву, то в історіографії щодо цього сформувалося кілька версій. Найбільш відома з них стверджувала, що перед смертю І.Мазепа власноруч спалив усі документи свого особистого архіву, щоб не ставити під загрозу життя багатьох своїх соратників. Згідно з іншою версією гетьман передав архів комісару Карла ХІІ – Солдану, і тепер вони зберігаються в королівському архіві в Стокгольмі. Третя версія стверджувала, що частина документів дійсно загинула під час переправи через Дніпро під Переволоч-

ною, а частина в розпорошеному вигляді зберігається в московських та петербурзьких архівах, найімовірніше серед паперів волоського господаря Констянина II Бранков'яну Басараба, а також у польських архівних збірках Лещинських, Понятовських, Потоцьких та інших. Нарешті, згідно з останньою, найбільш поширеною на сьогодні версією щодо долі гетьманського архіву, він загинув під час погрому Батурина. Т.Таїрова-Яковлева припустила, що такий сценарій розвитку подій не мав сенсу з погляду політичної доцільності. Швидше за все архів, захоплений під час погрому гетьманської столиці, був вивезений О.Меншиковим. Певний час, як твердить упорядник, О.Меншиков зберігав ці документи серед паперів власної Похідної канцелярії. Але згодом, за наказом Петра I архів розібрали та переклали російською мовою ті документи, які входили до його складу. Також було створено реєстр усіх документів, розкладений за мовним принципом (переклади з польської, грецької, латини тощо) та за адресатами. Пізніше гетьманський архів І.Мазепи зазнав сумної долі слідом за його власником. Коли О.Меншиков попав в опалу, його майно було розкрадено та розпродано, а архіви розпорошені. Більша частина архіву була скопійована П.Крекшиним, який працював над історією Петра I, однак після смерті дослідника його зібрання документів було придбано О.Мусінім-Пушкіним та згоріло під час пожежі Москви 1812 р. Збережена частина архіву І.Мазепи разом із Похідною канцелярією О.Меншикова була передана до Академії наук у Петербурзі, де вона й «загубилася» в архівних хащах. Лише 1893 р. майже випадково його було віднайдено. Із цього приводу М.Марченко опублікував статтю під назвою «Мазепа, его бумаги и письма»⁵. Автор публікації захоплено писав: «Папери Мазепи становлять значний інтерес. Можна стверджувати, що ці документи здебільшого не були відомі ані С.В.Соловйову, ані М.В.Устрялову, ані М.І.Костомарову»⁶. Почалася робота з підготовки архіву до публікації, але цьому перешкодили революційні події та смерть хранителя фонду рукописів бібліотеки Академії наук – В.Срезневського. Нарешті, кілька років тому Т.Таїровій-Яковлеві вдалося розшукати ці підготовлені до друку матеріали, що й становило основу першого випуску документів І.Мазепи з архівних зібрань Санкт-Петербурга.

Як стверджує дослідниця, документи архіву І.Мазепи охоплюють 1697–1708 рр. У ньому містяться листи до І.Мазепи від відомих політичних діячів Росії: Т.Стрешньова, М.Черкаського, І.Троєкурова, Л.Наришкіна, Я.Долгорукова, Л.Долгорукова, Ф.Долгорукова, Г.Долгорукова, Д.Голіцина, І.Головина, Ф.Головіна, Г.Головкіна, М.Зотова, П.Шафірова, Я.Брюса, І.Кольцова-Масальського, О.Українцева, П.Толстого, П.Бестужева-Рюміна та інших⁷. Крім того, до складу архіву входило 193 листи «польського письма», 23 грецькою мовою, 22 листа О.Меншикова до І.Мазепи (1703–1708 рр.), два листа митрополита Рязанського С.Яворського, шість листів Г.Головіна (1702–1706 рр.), десять листів Б.Шереметєва (1701–1704 рр.). Нарешті цілий комплекс листів І.Мазепи і Ф.Головіна (114 листів за 1700–1706 рр.), що доводив тісні стосунки цих можновладців. Безцінними є документи, які проливають світло на участь І.Мазепи в переговорах із Турцією, розкривають нові аспекти взаємин між гетьманом та урядом Петра I, демонструють, як канцлер Московської держави Ф.Головін розкривав гетьману таємниці зовнішньої політики Росії, повідомляв про прибуття іноземних послів та переговори з ними; інформують про втечу козаків-запорожців із будівельних робіт у Петербурзі, про навчання сина М.Зотова в Києві.

Багато документів із похідної канцелярії О.Меншикова висвітлюють процес планування та проведення операцій російської армії в Україні 1708–1709 рр., зокрема взяття Білої Церкви та захоплення майна гетьмана, але ця частина фонду 83, де містяться документи Похідної канцелярії О.Меншикова ще чекають на публікацію.

До складу першого випуску вже опублікованих матеріалів увійшли: документи «Батуринаського архіву» І.Мазепи, листи І.Мазепи до О.Меншикова, а також листи та універсали І.Мазепи, які, як зазначила дослідниця, не увійшли до першого тому «Універсалів Івана Мазепи», виданих в Україні.

Отже, що стосується першої частини випуску. На жаль, те, на що так довго очікував український дослідник, виявилось не повноцінними документами, а лише виписками зі змісту листів різних осіб до І.Мазепи, датованих 1697–1705 рр. Інформація, закладена у згаданих виписках, розподілена нерівномірно. Так, зміст частини листів викладений лише двома короткими рядками на взірць такого: «Дьяка Бориса Михайлова, 701-го, апреля 13, из Москвы. / Благодарствование за письма»⁸. Частина листів містить інформацію, яка стає корисною та зрозумілою, лише при зіставленні її з іншими відомо-

стями та у контексті певних абзаців вже відомих монографій, як наприклад, інформація з листів Л.Наришкіна від 15 січня 1699 р. про пошук у малоросійських містах «20-ти человек тертилщиков, 10 человек кузнечных мастеров и о покупке и о присылке готовых 30 думкратов»⁹, стає зрозумілою лише при зіставленні її з підготовчими рукописними матеріалами до монографії «Мазепа», що належали М.Костомарову, а також із текстом самої монографії¹⁰. Хоча не можна оминати того факту, що виписки з деяких листів є достатньо інформативними і надають дослідникам цікавих відомостей, як наприклад, виписка з листа Л.Наришкіна про відправлення за проханням І.Мазепа в Батурич для будівництва церкви «с Тулских ево железных заводов связанного железа 2200 пуд да полосного 300 пуд, ценою связанное по 10 алтын, а полосное по 11 алтын по 4 деньги пуд»¹¹. У загальній же оцінці публікація першої частини випуску не є вагомим, навіть якщо вона частково дозволяє відтворити певну частину колишнього гетьманського архіву.

Друга частина випуску, яка містить оригінальні листи І.Мазепа до О.Меншикова варта більшої уваги. Опубліковані у цій частині випуску листи датовані груднем 1704 – груднем 1705 рр. Вони дають можливість ознайомитися зі стилістикою листів гетьмана до царського фаворита, визначити особливості гетьманської лексики та риторики, а головне, несуть суттєве інформативне навантаження, що дозволяє вилучити з їх змісту важливі відомості щодо ситуації в Україні під час Північної війни, а також щодо загальної міжнародної обстановки, про яку повідомляв І.Мазепа О.Меншикову. На жаль, це листування є неповним. Зрозуміло, що та його частина, яка охоплює 1706–1708 рр. має бути опублікованою в наступному випуску. Тут доречним буде нагадати упоряднику, що частина листування І.Мазепа та О.Меншикова за 1708 р. уже публікувалася свого часу проф. Г.Георгієвським¹². Але, як виявилось, між опублікованими у першому випуску листами існують прогалини. Так, у публікації Т.Таїрової-Яковлевої передостанній лист І.Мазепа до О.Меншикова датується 31 жовтня 1705 р. (№300), а останній – груднем 1705 р. (№301). Однак, як свідчить зміст збірника документів, упорядкованого С.Павленком, існує щонайменше ще один лист, датований 9 листопада 1705 р., що був опублікований уже двічі: у «Письмах и бумагах Петра Великого» та Ю.Мициком у «Сіверянському літописі»¹³, але до поля зору дослідниці чомусь цей лист не потрапив.

Найбільше зауваження до третьої частини випуску полягає у тому, що Т.Таїрова-Яковлева повністю проігнорувала публікації, які були підготовлені українськими дослідниками. Справа у тому, що певна частина універсалів гетьмана, про які упорядник зазначила, що вони не відомі українському досліднику і не увійшли до академічного видання «Універсали Івана Мазепа», були опубліковані не у першому, а у другому томі цього видання, яке, до речі, вийшло значно раніше праці Т.Таїрової-Яковлевої. Для прикладу: універсал від 12 вересня 1687 р. полковнику І.Новицькому на маєстності, опублікований у петербурзькому виданні документів на сторінках 159–160, у другому томі «Універсалів Івана Мазепа» міститься на сторінці 53; універсал від 17 вересня 1687 р. Ржищевському монастирю на «усі володіння», опублікований у Т.Таїрової-Яковлевої на сторінках 160–161, у другому томі «Універсалів Івана Мазепа» міститься на сторінці 56; універсал жовтня 1687 р. «київському Николо-Пустинному монастирю на містечко Городище та млини», що у російському виданні документів міститься на сторінках 161–162, у другому томі «Універсалів Івана Мазепа» міститься на сторінці 61 і так далі, бо таких універсалів виявилось багато. Єдиною перевагою російського видання є те, що частина названих універсалів опублікована з оригіналу, у той час, як в українському виданні вони подані за фотокопіями. Водночас, і в одному, і в другому виданні містяться документи, які однаково публікувалися не з оригіналів, а з копій, зроблених у XVIII або XIX ст.

Варті уваги у рецензованому виданні й додатки. Серед них лист матері І.Мазепа – Марії-Магдалени отця київського Видубицького монастиря, який є оригіналом із власноручним підписом ігумені. Хоча в Україні документи за підписом Марії-Магдалени Мазепаїної є відомими, бо деякі з таких документів зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського і свого часу були опубліковані.

Розміщення в додатках випуску поеми «Глас в бездну низверженой вольности польской» у перекладі М.Белецького, є не зовсім обумовленим, бо ні автор, ні час написання цього твору не відомі. Дума І.Мазепа, наведена в збірнику і датована 1704 р., «Старик с телом беседует», є цікавою, але варта додаткового лінгвістичного дослідження, бо без цього її авторство залишається спірним.

Слід зазначити, що рецензований збірник документів оснащений словником, покажчиками імен, географічних назв та хронології документів, що значно полегшує працю з цим виданням і підтверджує його високий науковий рівень.

Однак, праця Т.Таїрової-Яковлевої набагато б виграла, якби дослідниця не нехтувала ознайомленням із сучасною українською історіографією та археографічними публікаціями. Зокрема, їй би вдалося уникнути ще й такого ляпу, який міститься на обкладинці книги у вигляді портрету «жида-орендаря» з маєтку Чарторийських замість портрету І.Мазепи¹⁴. У цілому ж збірник документів, підготовлений петербурзькими істориками, зокрема упорядником збірника Т.Таїровою-Яковлевою, вартий уваги науковців, викладачів та студентів, а також усіх, кому цікава доба гетьмана І.Мазепи. Будемо сподіватися, що у наступному випуску документів будуть враховані наші зауваження та побажання, що посприє якості такого необхідного видання, як документи гетьмана І.Мазепи.

¹ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – Ч.І / Упор. І.Бутич. – К.; Л.: НТШ, 2002. – 800 с.; Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – Ч.ІІ. / Упор. І.Бутич., В.Ринсевич – К.; Л.: НТШ, 2006. – 798 с.

² Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. – К., 2002. – Т.1. – 480 с.

³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – 1142 с.

⁴ Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. – Вып.1: 1687–1705 гг. / Сост. Т.Г.Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2007. – 255 с.

⁵ *Марченко М.К.* Мазепа, его бумаги и письма (Меншиковский архив Императорской академии наук). – Санкт-Петербург, 1909. – 19 с.

⁶ Там же. – С.9.

⁷ *Яковлева Т.* Архив Новой Запорожской Сечи и гетманский архив Ивана Мазепы // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 2004.

⁸ Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. – Вып.1: 1687–1705 гг. / Сост. Т.Г.Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2007. – С.18.

⁹ Там же. – С.14.

¹⁰ *Ковалевська О.* Матеріали М.Костомарова у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського / Доповідь на круглому столі (19 червня 2007 р., м.Київ).

¹¹ Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. – Вып.1: 1687–1705 гг. – Санкт-Петербург, 2007. – С.21.

¹² *Георгиевский Г.П.* Мазепа и Меншиков. Новые материалы // Исторический журнал. – 1940. – №12. – С.72–83.

¹³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.218–219.

¹⁴ Навіть, якщо дослідниця принципово не бажає визнавати праці своїх українських колег, присвячених іконографії І.Мазепи (маються на увазі праці О.Ковалевської та С.Павленка), то варто було б у цьому випадку звернутися до праць «класиків жанру», зокрема до робіт Зигмунта Батовського.

О.О.Ковалевська (Київ)